

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

İLAHİYYAT  
FAKÜLTƏSİNİN  
ELMİ MƏCMUƏSİ

№ 20 • DEKABR (ARALIK) 2013

## TÜRK YAZI DİLİNİN TARİXİ İNKİŞAFI

*f.f.d.,dos.Nigar İSMAYILZADƏ*

**Açar sözlər:** Orxon abidələri, əski türkçə, osmanlıca

**Ключевые слова:** Орхонские памятники, старый тюркский язык, османский

**Key Words:** Orhon writings, old Turkish, the Ottoman language

Müasir türk ədəbi dili uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Bu dil Anadolu yarımadasında XI-XIII əsrlərdə bəyliklər və Səlcuqlar dövlətini, XIII əsrin sonlarında Osmanlı dövlətini, XV-XVI əsrlərdə Osmanlı imperiyasını yaradan, 1923-cü ildə Türkiyə Cumhuriyyətini quran türklərin keçdiyi çoxəsrlik ictimai-siyasi və mədəni inkişaf prosesi təməlinə təşəkkül tapıb formalaşmışdır.

Türk dili VI əsrin əvvəllərində dövlət quran Göytürklərin dili olan türk adı ilə tarixə daxil olmuşdur. O dövrdə oğuzlar və qarluqlar da türk topluluğunun bir qanadını meydana gətirmişdir. Qırğızlar və kumıqlar isə türkdilli şimal qonşular idilər. Türk adı sonradan Türk millətinin həmin yaxın və daha uzaq türkdilli xalqlarının adı olaraq da istifadə olunmuşdur.

Türk dilinin ən qədim nümunələri VII əsrin ortalarından başlayaraq Yenisey, Orxon və Talas bölgələrində tikilmiş daş abidələr üzərində, məzar daşları üzərində və başqa yazılarda yazılmışdır. Bu dil göytürk dili, bu ən qədim türk yazısı da Göytürk yazısı adlanır. Beləliklə türk yazı dilinin ələ keçən ilk nümunələri Orxon abidələrinin mətnləridir. Lakin bu mətnlər şübhəsiz türk yazı dilinin ilk nümunələri deyildir. Çünki Orxon abidələrindəki dil yeni təşəkkül etmiş bir yazı dili olaraq deyil, çox işlənmiş bir yazı dili olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. Bu baxımdan alimlər türk yazı dilinin ələ keçən bu ilk mətnlərdən çox daha əvvəl mövcud olduğu qənaətindədirlər. Türk yazı dilinin başlanğıcını miladın ilk əsrlərinə, ən azından Orxon abidələrindən bir neçə əsr əvvələ aid etmək daha düzgün fikirdir. Lakin Orxon kitabələrindən daha qədim bir mətn ələ keçmədiyi üçün bu yazı dilinin VIII əsrdən etibarən mövcud olduğu təxmin edilir.

Ələ keçən ilk mətnləri VIII əsrə aid olan bu yazı dili XII-XIII əsrə qədər davam etmiş, bu dövr türk yazı dilinin ilk dövrü hesab olunur. Bu ilk yazı dili dövrü eyni zamanda müştərək bir yazı dili dövrüdür. Belə ki, bu yazı dili bütün Türklüyün

yeganə yazı dili olaraq istifadə olunmuş, Orta Asiyada geniş bir sahəni əhatə edən Türk aləmi əsrlər boyunca eyni dillə oxuyub yazmışlar. Təbii ki, o dövrdən qalan əsərlərdə bir sıra fərqlər görünməkdədir, o da hər bir türk boyuna aid olan dialekt və şivələrdir. Mahmud Kaşğarının ən çox bəyəndiyi və şivələrdə qarşılaşdırarkın “Türkçə” deyə adlandırdığı, Hakaniyyə Türkçəsi, yaxud başqa əsərlərdə Kaşğar dili, Kaşğar Türkçəsi adı ilə adlandırılan dil ilk Türk yazı dilidir. VIII əsrin sonlarında Uyğur türkləri Uyğur yazısı ilə daha geniş bir yazı dili meydana gətirmişlər. Bu yazı dili dövrdən gələn əsərlərin böyük bir qismi Uyğur yazısı ilə yazıldığına görə bu dövrə Uyğur dövrü, bu yazı dilini Uyğurca adlandırmışlar. Lakin türkologiyada XIII əsrin əvvəllərinə qədər davam etmiş türk dilinin bu ilk dövrü “Əski Türkçə” olaraq adlandırılmaqdadır. Türk dilinin bütün qrammatik şəkillərinin mənşəyi bu dövrdə üzə çıxmışdır, qısa olaraq türk dilinin quruluşu bu dövr ilə izah edilir. “Eski Türkçə”nin bundan əvvəlki dövrü isə Türk dilinin qaranlıq dövrüdür. O dövr “Eski Türkçə”nin Çuvaş və Yakut dili, ondan da bir az əvvəl Monqolca ilə birləşdiyi dövrüdür.

Türk dili tarix boyunca iki qrammatikaya malik olmuşdur. Eski Türkçə dövrü əski qrammatika adı ilə mövcud olmuşdur. Ondan sonrakı dövrlər türk dilinin yeni qrammatikasının yeni qrammatik quruluşu aid olduğu dövrüdür.

Əski türkçədən sonrakı dövrə gəlincə, bu dövrdə türk dili bir neçə yazı dili olaraq qarşımıza çıxır. Əski türkçənin sonlarında Orta Asiyadakı türklük aləminin parçalanaraq böyük kütlələr halında Xəzər Dənizinin cənub və şimalından şimala və qərbə yayılması, yeni mədəniyyət mərkəzlərinin meydana gəlməsi, İslam mədəniyyətinin türklər arasında getdikcə qüvvətli bir şəkildə yayılması, yeni məfhumlarla birlikdə yeni bir yazının qəbulu, yazı dili birliyini parçalayaraq Əski Türkçənin sonuna doğru yaxınlaşır və ayrılan türklük qollarının yeni mədəniyyət mərkəzləri ətrafında öz şivələrinə əsaslanan yazı dillərinin meydana gətirməsinə və inkişafına səbəb olmuşdur. Bu səbəblərdən XII-XIII əsrdən sonra biri şimal-şərqi Türkçə, digəri qərbi Türkçə olmaq üzrə iki türk yazı dilini meydana gətirdi.

Bunlardan şimal-şərqi türkçə XIII-XIV əsrlərdə bir müddət Əski Türkçənin yeni bir davamı olaraq sayılmış və yeni dil arasında körpü vəzifəsini yerinə yetirən bir keçid dövrü olaraq davam etmiş, XV əsrdən etibarən şimali türkçə və şərqi türkçə olaraq iki yeni yazı dilinə ayrılmışdır. Bu yazı dillərindən şimali türkçə - Qıpçaq türkçəsidir. Şərqi türkçə isə Çağatay türkçəsi olaraq səhv adlandırılan Teymurləngin dövründə başlayaraq XV-XVI əsrlərdə qüvvətli bir ədəbiyyat meydana gətirərək ən parlaq dövrünü yaşadıqdan sonra yerini müasir Özbək dilinə tərk edən yazı dilidir.

Qərbi Türkçəyə gəlincə, bu yazı dili XII əsrin II yarısı ilə XIII əsrin ilk yarısında təşəkkül tapan XIII əsrin ikinci yarısından etibarən dövrümüzdə qədər gəlib çatan yazı

dilidir. Səlcuqlular dövründən başlayaraq bugünə qədər davam edən bu yazı dili Türkcənin ən böyük yazı dilidir. Qərbi türkcənin əsasını Oğuz şivəsi təşkil edir. Bu yazı dili Oğuz şivəsi adlanır. Oğuz türkcəsi Xəzər Dənizindən Balkan yarımadasına qədər yayılmış türkcədir. Ona görə də Oğuz yazı dili, Oğuz Türkcəsi qərbi türkcə adlanır.

Qərbi Türkcənin daxilində iki dairə meydana gəlmişdir. Bunlardan biri Azərbaycan dili və şərq Anadolu daxil olmaqla şərq Oğuz dili, digəri Osmanlı ərazisi daxil olmaqla qərbi Oğuz dilidir. Şərqi və qərbi türkcə arasında ilk əsrlərdə qüvvətli fərq olmamışdır, lakin XVII əsrdən sonra şərq və qərbi Oğuz dairələrini meydana gətirmişdir. Bununla bərabər iki yazı dili arasında əhəmiyyətli fərq mövcud deyildir və hər ikisi də eyni şivəyə, yəni Oğuz şivəsinə əsaslandığı üçün Azərbaycan dili və Osmanlı dilini bir yazı dilinin iki qolu adlandırmaq bilərik. Əsasən şərq və qərbi Oğuzca arasındakı bir sıra fərqlər daha çox şivədə qalmış, ədəbiyyatın inkişaf etməsi ilə də əlaqədar Azərbaycan və Osmanlı dili arasında bir sıra fərqlər meydana gəlmişdir.

Azərbaycan və osmanlı dili arasında, daha çox şivədə nəzərə çarpan bu fərqlərin səbəblərini şərq oğuz dilinin qeyri oğuz türk şivələrinin, xüsusilə də şimaldan gələn qıpçaq ünsürlərinin etdiyi təsir ilə bəzi monqol izlərində axtarmaq lazımdır. Xüsusilə də danışıq dili baxımından bir-birindən fərqli olan Azərbaycan və Osmanlı dili arasındakı başlıca fərqlər sözün əvvəlində, daxilində, ilk hecasında və bəzi fel şəkilləri ətrafında toplanır. Bu fərqlər əsasən danışıq dilində olmuş, yazı dilində isə XVII əsrə qədər şərq və qərbi türk dilləri arasında mühüm fərq olmadığı üçün bu iki türkcə Qərbi Türkcə adı altında bütünlük təşkil etmişdir.

Qərbi türkcənin yeddi əsrlik uzun həyatında bəzi mərhələlər vardır. Həqiqətən də qərbi türkcə müxtəlif dəyişikliklər yaşamışdır. Türk dilinin daxili inkişafı kök və şəkildə ilə, xarici inkişafı isə başqa dillərdən keçən sözlərdən ibarətdir. Deməli, qərbi türkcədə xarici ünsürlər də vardır. Bu ünsürlər ərəb, fars söz və tərkibləridir. Türklər islam dinini qəbul etdikdən sonra ərəb, səlcuq tayfaları İran ərazilərində məskunlaşandan sonra isə fars dilinin təsiri altına düşmüş, leksik tərkibində ərəb-fars mənşəli sözlərin miqdarı çoxalmışdır. Yaxın və Şərq xalqları üçün din, elm və mədəniyyət dili olan ərəb dilinin, poeziya və nəsr dili sayılan fars dilinin yalnız lüğət fonduna deyil, həm də türk dilinin fonetik, morfoloji və sintaktik qatlarına qüvvətli müdaxiləsi nəticəsində geniş xalq kütlələrinin, zəngin folklor nümunələrinin dili olan türkcədən fərqli bir dil – Osmanlıca meydana gəlmişdir və türk dilini əski türkcədən ayırmış, qərbi türkcədə dəyişikliklər yaradaraq türk dilini xeyli dəyişdirmişdir.

XIII əsrdən bugünə qədər Qərbi türklərin yazı dili olmuş qərbi türkcə daxili və xarici dəyişikliklər və inkişaf baxımından üç dövrə ayrılır:

1. Əski Anadolu türkcəsi
2. Osmanlıca
3. Türkiyə türkcəsi

Əski Anadolu türkcəsi XIII, XIV və XV əsrlərdəki türkcədir. Qərbi türkcənin ilk dövrünü təşkil edən əski Anadolu türkcəsi daha sonra inkişaf edən türk dilindən daha fərqlidir. Bu dövr türkcənin quruluş və inkişaf dövrüdür. Əski türkcədə kök və şəkilçilərdə görülən bəzi səs və şəkil fərqləri Osmanlı dili və Türkiyə türkcəsindən fərqlidir. Əski Anadolu türkcəsi xarici ünsürlər baxımından Qərbi türkcənin ən təmiz dövrüdür. Bu dövrdə artıq ərəb və fars ünsürləri daxil olmağa başlamış, yavaş-yavaş öz təsirini artıraraq Osmanlı dilinin meydana gətirməsini hazırlamışdır. Əski Anadolu türkcə mətnlərində ərəb və fars sözləri az sayda idi. Daha sonra getdikcə artan xarici sözlər və tərkiblər daha çox nəzm dilində görülür. Nəsr dili isə çox təmiz və duru türkcə olaraq hətta əski türkcənin son dövründə də ərəb və fars tərkiblərindən uzaq qalmışdır. Nəzm dilində isə şeirin fars təqlidçiliyi üzərində qurulması və vəzn, şəkil zərurətləri baxımından dildəki duruluq çox qorunulmamış və XV əsrdə xarici söz və tərkiblər çoxalmış və türkcəni əhatə etmişdir. Buna görə də əsrin ikinci yarısı osmanlıcanın bünövrəsini qoyan, onun başlanğıcını təşkil edən bir dövr olmuşdur. Əski Anadolu türkcəsi öz dövrünü Osmanlı dilinin təşəkkülünün əvvəllərində tamamlamışdır.

Osmanlı dili qərbi türkcənin ikinci dövrü olub XV əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərinə qədər davam edən dil dövrüdür. Dörd əsrdən çox ömrü olan osmanlı dili daim inkişafda olmuşdur. Qrammatik şəkillər baxımından osmanlıca ilə müasir türk dili arasında mühüm fərq yoxdur. Son iki dövr ilə əski türkcə arasında fərq daha çox nəzərə çarpır. Əski Anadolu türkcəsi qərbi türkcənin köhnə qrammatik şəkillərini, osmanlı dili ilə Türkiyə türkcəsi isə qərbi türkcənin yeni qrammatik şəkillərini ehtiva edən dövrlərdir. Yeni qrammatik şəkil baxımından osmanlı dili ilə Türkiyə türkcəsi arasında bir dövr fərqi yoxdur.

Osmanlı dilinin başlanğıcını təşkil edən və XV əsrin ikinci yarısı ilə XVI əsrin əvvəllərini əhatə edən dövrdə keçmiş qrammatik şəkillər öz əhəmiyyətini saxlamaqda idi. Bu qrammatik şəkillərin bəzisi Osmanlı dilinin inkişafı mərhələsində əz əhəmiyyətini itirmiş, bəziləri isə Türkiyə türkcəsinə də keçmişdir. Bu dövr ərəb və fars dilinin osmanlı dili üzərində hakim olduğu dövrdür. Ərəb, fars və türk dillərinin leksik-qrammatik elementləri əsasında formalaşan Osmanlı dili, hər şeydən əvvəl türklərin öz dövlətlərini qurduğu dövrlərdən başlanan uzun və özünəməxsus sosiolinqviistik və dilxarici amillərin nəticəsində meydana çıxan ədəbi və danışıq dillərinin differensiasiyasının məhsulu idi. Osmanlı dili dövründə türk dilini əhatə edən ərəb və farsca ünsürlər, saysız-hesabsız ərəb və fars söz və tərkiblərindən ibarət olub, əsas etibarilə

isim bölməsini əhatə edir. Hətta fəl kökləri də həmin dillərin təsirinə məruz qalmışdır. Türk dilinin sadə fəl kökləri yerinə ərəb və fars sözlərindən ibarət türk dilində köməkçi fellərdən yaranan mürəkkəb fellər meydana gələrək hətta müasir türk dilində də istifadə edilməkdədir. Ərəb və fars sözləri, sifət və izafət tərkiblərinə məruz qalan dilin yalnız cümlə quruluşu saxlanmışdır. Nəticədə türk ədəbi dili Osmanlı dili dövründə əsas quruluşu türkcə olan, lakin türk, ərəb və fars dili ünsürləri əsasında meydana gələn qarışıq və son dərəcə süni bil dil mənzərəsi yaratmışdır

Osmanlı dili özlüyündə üç dövrə ayrılır. Osmanlı dilinin XV əsrin sonu ilə XVI əsrin böyük bir qismini əhatə edən ilk dövr Əski Anadolu türkcəsinin ədəbi dilinə təsir edən ərəb və fars ünsürlərin türk dilinə hakim olduğu dövrüdür. Bu dövr osmanlıların İstanbulda məskən saldığından sonra qurulan saray həyatı ilə başlamış, saray daxilində inkişaf edən ədəbiyyat və mədəniyyətin ərəb və fars mədəniyyət və ədəbiyyatının nüfuzu altına girməsi, türk ədəbi dilinə başqa bir istiqamət vermişdir. Həmin dövrdə türk dili Əski Anadolu türkcəsində olan saflığını itirmişdir. Xarici söz və tərkiblərin sayı sürətlə artmağa başlamışdır. Həmin dövrün sonu, yəni XVI əsrin sonu artıq qatı Osmanlıcanın tam bir başlanğıcı olmuşdur. Bu dövr sona çatmış, Osmanlı dili yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu dövr Osmanlı dilinin ikinci dövrü olub XVI əsrin sonundan XIX əsrin ortalarına qədər davam edən dövrüdür və başlıca olaraq XVI əsrin sonu ilə XVII və XVIII əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə qarışıq dil meydana çıxmış, hətta quruluşu türk dilinə yad olan ərəb və fars ünsürləri arasında türk dili ünsürləri görünməz vəziyyətə gəlmişdir. Beləliklə Osmanlı dili üçüncü mərhələyə daxil olmuşdur. Osmanlı dilinin eyni zamanda son mərhələsi olan bu üçüncü dövr XIX əsrin ortalarından başlayıb XX əsrin əvvəllərinə qədər, yəni Tənzimatdan 1908, yəni məşruteliyyətə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu məsələlərlə bağlı ilk məqsədyönlü fəaliyyət XIX əsrin ortalarında Tənzimat adı ilə Türkiyə tarixinə daxil olan islahatlar dövrünə aiddir. Həmin dövrdə mütərəqqi ziyalılardan ədəbi və danışiq dili normaları arasındakı maneələrin dəf edilməsi, türk dilinin qrafikası və orfoqrafikasında islahatlar keçirilməsi, milli dilin əsaslarının hazırlanması işində böyük xidmətləri olmuşdur. Lakin həmin dövrdə türk dilinin sadələşdirilməsi yolunda çox mühüm addımlar atılsa da, bu proses yarımçıq qalmışdır. Digər tərəfdən sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrini əhatə edən “qərbliləşmə” meyli türk dilinin inkişafını da bu yönə istiqamətləndirmiş, dilə çoxlu Avropa mənşəli, xüsusilə də fransızca sözlərin qarışmasına səbəb olmuşdur. Bu mərhələnin son nümunələri 1908-ci ildən sonra Cumhuriyyət dövrünə qədər, sürətlə inkişaf edən yeni dilin yanında getdikcə zəifləyərək hələ bir müddət davam etmişdir və osmanlıcanın sadələşdirilməsi yolunda ikinci mərhələsini təşkil etmişdir. Bu illərdə fəaliyyət göstərən “Türk dərnəyi”

jurnalını (1909) təşkilatçıların və “Gənc qələmlər” ədəbi birliyi üzvlərinin osmanlı-camı xalq dilinə yaxınlaşdırmaq, “yeni dil” yaratmaq cəhdləri də bir o qədər də müvəffəqiyyət qazanmadı, lakin həmin dövrdə türk dilinin qarışıqlığı yavaş-yavaş əhəmiyyətini itirməyə başlamışdır. Ümumi olaraq təmizlənməyə doğru gedən dövrdür. Bu proses nəhayət XX əsrin əvvəllərində tamamlanaraq Osmanlı dili dövrü sona çatmış və Türkiyə türkcəsinə keçmişdir. Beləliklə Osmanlı dili dövrünün sonlarında yazı dili xarici ünsürlər və tərkiblərdən sürətlə təmizlənmiş və XX əsrin əvvəllərində yerini Osmanlı türkcəsinə vermişdir.

Osmanlı dilinin nəzm və nəsr sahəsində görünüşü üç dövrlük tarixi boyunca bir-birindən fərqli olmuşdur. Bu fərq xarici ünsürlər, həm də cümlə quruluşu baxımından nəzm və nəsr dili arasında görülən ayrılıqdır. Şeir, xüsusilə də divan şeirinin mövzu və şəkil baxımından müəyyən ölçülərə bağlı olması nəzm dilinə də təsir etmiş və Osmanlı dili bir növ nəzm dili olmuşdur. Buna görə Osmanlı dili daxilində elmi və didaktik əsərlərdə ayrı, ədəbi əsərlərdə ayrı bir nəsr dilindən istifadə olunmuşdur. Elmi nəsr dili bir qədər sadə və bəsit bir dil, ədəbi nəsr dili isə həddindən artıq ağır və süni bir şəkildə xarici ünsürlərlə dolu olan söz silsiləsindən ibarət olan bir dil idi. Bu iki nəsr dili Osmanlı dili ərzində yan-yanə addımlamışdır. Dövrün sonunda nəsr dili nəzm dili ilə müqayisədə çox ağırlaşmışdır. Osmanlı dilinin ikinci mərhələsində bu hal həm nəzmdə, həm də nəsrə nəzərə çarpır. Lakin yenə də nəzm dili nəsr dilinin yanında bir qədər sadə görünür. Üçüncü dövrdə nəzm və nəsr bir-birinə daha yaxın olmuşdur və hər ikisində də nisbi sadəliyə keçiş vardır. Bu keçiş nəsrə daha sürətli olmuş, nəzmdə isə Osmanlı dövr divan şeirində az olan sadə nümunələr artmaqla bərabər xarici ünsürlü və tərkibli dildən qurtulmaq çətin olmuşdur. Keçmiş rəsmi yazışmalar da nəsr dilindən asanlıqla çıxmamışdır.

Osmanlı dilinin nəzm və nəsr dili xarici ünsürlər baxımından deyil, cümlə quruluşu baxımından fərqlidir. Divan şeirində hər beyt bir cümlədən ibarət olmuşdur. Buna görə də osmanlı dilində cümlələr daha qısa cümlələr olaraq qalmışdır, nəzm dilində türk dilinin cümlə quruluşu əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Osmanlı nəsrində isə vəziyyət belə deyildir. Çünki nəsrə müəyyən bir ölçüyə sığdırmaq məcburiyyəti yoxdur. Nəsr cümlə ünsürlərinin sərbəst istifadə oluna bilən bölmədir. Türk dilində cümlə quruluşu osmanlı nəsrində pozulmuşdur və cümlələr böyük bir cümlə yığımindən ibarət olmuşdur. Osmanlı dilində yazan yazışılar Osmanlı dilinin qarışıqlığı nəticəsində nəsrə müvəffəqiyyət qazana bilməmişlər. Bu qaydasızlıq osmanlı dilinin ikinci mərhələsində daha aydın görünür. Əski Anadolu türkcəsində nəsr dili daha təmizdir. Osmanlı dilinin son dövründə isə nəsr dilinin türk dilinin cümlə quruluşuna yaxınlaşdığı nəzərə çarpır. TənziMAT dövründə nəsrə artıq türk cümləsi

sağlam bir quruluşa malik olmuşdur. Osmanlı dilinin sona çatdığı dövrdə türk cümlə quruluşu həm nəzm dilində, həm də nəsr dilində Türkiyə türkcəsinə doğru olaraq daxil olmuşdur.

Türkiyə türkcəsi qərbi türkcənin üçüncü dövrüdür. Bu gün də davam edən bu dövr 1908-ci ildən başlayır. Bu qısa dövrdə dil osmanlı dilinin təsirindən hələ tam təmizlənməmişdi. Bu dövr Osmanlı dilinin son nümunələri ilə Türkiyə türkcəsinin ilk nümunələrinin yan-yana addımladığı bir dövrdür. Osmanlı dilinin bu son nümunələrinə yeni dil ünsürləri daxil olduğu kimi, yeni dilin ilk nümunələrində də bəzi osmanlıca ünsürlər, köhnəlmiş sözlər, bəzi tərkiblər görünməkdə idi. Cumhuriyyət dövrü başladığıda artıq Osmanlı dili ölü dil olaraq sayılırdı.

Türk dilinin inkişafında dönüş mərhələsi Respublika dövrünə aiddir. Türkiyə respublika elan olunduqdan sonra dildə əsaslı islahatlar keçirilməyə başlanır. "Dil inqilabı" adı altında keçirilən bu islahatların gedişində türk dilinin əlifbası dəyişdirilmiş - ərəb qrafikasından latın qrafikasına keçilmiş (1928), "Osmanlı dili", "Osmanlıca" terminləri "Türk dili", "Türkcə" istilahları ilə əvəz olunmuşdur. Dildə "özləşmə" hərəkatı, yəni türk dilinin leksik tərkibi xarici sözlərdən, xüsusilə ərəb-fars söz və ifadələrindən, morfoloji əlamət (şəkilçi, önqoşma və s.) və sintaktik konstruksiyalardan (izafət, cümlə quruluşu və s.) təmizlənməyə başlanmışdır.

Türkiyə Türkcəsinə Osmanlıcadan ayıran səbəblərdən ən başlıcası onun xarici ünsürlərdən azad olmasıdır. Xarici ünsürlər baxımından bu iki dövr arasında çox böyük bir fərq vardır. Bu fərqlərin ən əhəmiyyətli tərkibləridir. Türkiyə türkcəsi tərkibsiz türkcədir. Bu baxımdan Türkiyə türkcəsi batı türkcənin ən təmiz dövrüdür. Az və bəsit olmaqla bərabər Əski Anadolu Türkcəsində də xarici tərkiblər var idi. Osmanlı dili tam mənasi ilə tərkibli dil demək idi. Türkiyə türkcəsi isə Türk yazı dilinin ərəb və fars tərkiblərindən xilas olduğu dövrdür. Bir dilin lüğət tərkibində xarici sözlər ola bilər. Lakin cümlə quruluşuna təsir edərsə o zaman dil üçün təhlükə yarada bilər. Osmanlı dilində türk dilinə daxil olan ərəb və fars tərkibləri dilin lüğət fonduna girməsi ilə kifayətlənməyib onun cümlə quruluşuna daxil olan xarici ünsürlər idi. Beləliklə də Türkiyə türkcəsinə osmanlı dilindən ayıran başlıca səbəb onun tərkibsiz olmasıdır. Türkiyə türkcəsi ərəb və fars dilindəki cəm şəkilçilərindən də qurtulmuşdur. Xarici sözlər də azalmağa idi. Türkiyə türkcəsində cümlə quruluşu da dəyişmişdir. Əvvəlki dövrlərə nisbətən cümlələr daha qısa və qüsursuz cümlə şəklində daxil olmuşdur. Artıq yazı dili danışq dilinə yaxınlaşmışdır. Osmanlı dili danışq dilindən uzaq bir dil idi. Yazı dili danışq dilinə yaxınlaşarkən mühitin dili, İstanbul türkcəsi əsas alınmışdır. Bu dövr ilə türkcənin əsas üfqləri açılmış, türk dili inkişaf etməyə başlamışdır.



Beləliklə qərbi türkcə bir-birini izləyən üç dövrə ayrılmışdı. Bu dövrün birincisi olan və iki əsr davam edən Əski Anadolu Türkcəsi Səlcuklular, Anadolu bəylikləri və Osmanlıların yazı dövrüdür. İkinci dövr İstanbulun fəthindən Osmanlı İmperatorluğunun sonuna qədər yazı dili olaraq beş əsrə yaxın bir ömür sürmüş Osmanlı dilidir. Üçüncü dövr isə indi də inkişaf edən Türkiyə Türkcəsidir.

### İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aksan Doğan. Türkçenin Gücü. Ankara, 1987, s.42-45.
2. Bayrav S. Yapısal Dilbilim. İstanbul, 1969, s.21-24.
3. İnan A. Çağatay Yazı Dilinin Kuruluşu. TDB, Mart, 1946, sayı 6-7,
4. Muharrem Ergin. Türk Dilbisi. s.14-15.
5. Nurettin Koç. Yeni Dilbigisi. İstanbul, 1990, s.20-21.
6. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları. İstanbul 1936, s. 12-16. s.45-47, 579-62.
7. Tahsin Banguoğlu. Türkçenin Grameri. Ankara 1986, s.15-18.
8. Rəsulov Ə., Rüstəmov R. Türk dili. Bakı, 2007, s.4-6.

### **XÜLASƏ**

Türk dilinin bu günə qədər bilinən ən qədim yazılı abidələri Orxon yazılarıdır və VIII əsrə aiddir. Türk dilinin inkişafı 3 dövrə ayrılır:

1. Əski Anadolu Türkçə
2. Osmanlıca
3. Türkiyə türkçəsi

Əski Anadolu türkçəsi XIII, XIV və XV əsrlərdəki türkçədir. Osmanlı dili XV əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Türkiyə türkçəsi son dövrdür və 1908-ci ildən başlamışdır. Hal-hazırda inkişafı davam etməkdədir.

### **SUMMARY**

The ancient written monuments of the Turkish language known till today are Orhon writings. The development of the Turkish language is divided into 3 periods.

1. The Old Anadolu Turkish
2. The Ottoman language
3. The Turkey Turkish

The Old Anadolu Turkish is the language which was used in XIII, XIV and XV centuries. The Ottoman language lasted from the end of XV century to the beginnings of XX century. The Turkey Turkish has been being used since 1908 and its still developing.

### **РЕЗЮМЕ**

Общеизвестно, что древнейшими памятниками тюркского письменности являются Орхонские надписи. Развитие тюркского языка охватывает 3 периода:

1. Старый тюрко-анатолийский письменность
2. Османский язык
3. Современный турецкий язык

Старый тюрко-анатолийский письменность охватывает 13-15 вв. Ранняя стадия Османского языка начинается с 15 в. И продолжается до начала 20 века. Третий период начинается с 1908 года.

**Çapa tövsiyə etdi: dos., S.Mirzəyeva**